

КОНСТАНТИН ТОТЕВ (Велико Търново)

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ЙОАН КРЪСТИТЕЛ ВЪРХУ ХУДОЖЕСТВЕНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ ТЪРНОВГРАД

Йоан Кръстител е един от най-почитаните светци в календара на източноправославната църква. Мястото му на пръв новозаветен пророк и кръстител на богочовека Христос според евангелските текстове му осигурява известно предимство сред новопокръстените народи, които посвещават на негово име църкви, създават върху епизоди от живота и мъченическата му смърт слова, поучения и други литературни произведения и освен в стенописи и икони на църковния ансамбъл го изобразяват по кръстове, пандантиви и други предмети, свързани с християнската религия.

България не прави изключение в това отношение и култът към светеца може да се потърси в първите години след покръстването. Днес не е лесно да се посочат най-ранните свидетелства за неговите прояви, тъй като не се знае на кого са били посветени първите богослужебни домове на новия християнски бог в Плиска. Най-ранно засега е сведението в един надпис от началото на Х в. в Преслав, от който научаваме, че на Йоан Кръстител е била посветена Кръглата, или още Златна сimeoнова църква¹. За тази начална почит говорят и три къса от керамични белоглинени плочки с изписан отгоре им с гръцки букви епитет *πρόδρομος*², отнасящ се към името на този светец. Може само да се съжالياва, че върху фрагментите от рисуван керамични икони не са оцелели до днес и данни за неговата иконография.

С повече данни за култа на Йоан Кръстител разполагаме от периода на Второто българско царство. В границите на търновския литературен и художествен кръг възникнали изобразителни творби като сцените от житието му в прочутата църква при с. Иваново³ и литературни произведения като прочувственото слово на Григорий Цамблак „Отсичане главата на Йоан Кръстител“⁴.

¹ Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав. С., 1932. За надписа и неговата дата вж. В. Иванова. Надписът на Мостич и преславския епиграфски материал. — В: Надписът на чъргулия Мостич. С., 1955, 43—144.

² Кр. Миятев. Преславската керамика. С., 1936, табл. IV₁₉.

³ М. Бичев. Стенописите в Иваново. С., 1965; Д. Панайотов. Болгарская монументальная живопись XIV века. С., 1966, цветни илюстрации в края на текста 8 и 9.

⁴ Григорий Цамблак. Слово за отсичане главата на Йоан Кръстител. — В: Стара българска литература. Т. 2 Ораторска проза. С., 1982, 283—289. За големите възможности на Григорий Цамблак като автор на слова вж. П. Русев. Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа. С., 1983.

В рамките на едно съобщение е невъзможно да се направи преглед на всички прояви, свързани с култа на светеца, затова ще се ограничим с разглеждане на данните, които предлага публикуваната наскоро каменна икона от с. Драганово, Великотърновско⁵.

Обр. 1. „Отсичане главата на Йоан Кръстител“ — мраморна икона от с. Драганово, Великотърновско (XIV в.)

Открита случайно при полски работи в м. Калугердере, на 2 км североизточно от с. Драганово, днес иконата се съхранява в училищната музейна сбирка. Според запазеното сред местните жители предание в тази местност се издигал манастир, който османските завоеватели разрушили при завладяването на България. Върху гладкото лице на плочка от бял ситнозърнест мрамор с размери 10,5 на 10 см и дебелина 2 см е представена релефно чрез отнемане на фона сцена от житието на Йоан Кръстител (обр. 1).

На вдълбан фон в сравнително плосък релеф са представени две стоящи в цял ръст млади човешки фигури и голям метален съд помежду им, в който е поставена отсечената глава на светеца. Отдясно войник държи във вдигнатата си нагоре дясна ръка меч с кръстачка на ръкохватката, а с лявата ръка слага отсечената от него глава на Йоан Кръстител в поднесеното му от другата права фигура блюдо. Върху закръгления овал на голобрадото войнишко лице са показани изтеглени встрани очи и широк в основата нос. Устата е като триъгълна вдълбнатина. Късата шия, свързваща главата с торса, завършва в основата си с дъговидна извивка на деколтето на дрехата.

⁵ К. Тотев. Релефна икона от с. Драганово, Великотърновско. — Проблеми на изкуството, 1985, № 1.

Късата дреха на войника е препасана през кръста с широк колан. На главата си той носи островърх шлем, чиито превръзки са повесени встрани на раменете.

Младата женска фигура, обърната в три четвърти надясно, е на Саломе, известната от евангелието доведена дъщеря на Ирод Антипа. Стъпила в подножието на една от височините, тя държи в дясната си ръка металния съд с поставената от палача глава на светеца. Облечена е в дълга до петите дреха с ръкави и украса от широки ивици по краищата. Под деколтето и колана на дрехата следват успоредни прави гънки. Разделената на път коса завършва с две плитки, които падат свободно пред гърдите. Отчупеният неголям къс от главата пречи да се каже нещо по-определено за израза на лицето с широко отворени очи.

Между войника и Саломе в по-едър план е представено блюдото с отсечената глава на светеца. Обърната с лице към зрителя, тя е идеалният център на представената върху иконата композиция. Върху издължения овал на отрано утвърденото от иконографската традиция лице на Йоан Кръстител са показани затворени бадемовидни очи, прав нос, късо подрязана брада и увиснали надолу мустаци. Буйната коса пада на няколко едри вълни по правия устиен ръб на голямото метално блюдо.

В накратко описаната сцена има интересни подробности. Не е без значение например, че в нея не е показано обезглавеното тяло на светеца, както е в други паметници⁶. Това допринася не само за редкостта на драгановската мраморна икона, но повдига и някои въпроси във връзка с житието на светеца и неговата иконография върху паметници на изкуството във Византия, християнския Изток и Балканите.

За оформяне и разпространение на житийната сцена върху разглежданата икона и изобщо за иконографията на Йоан Кръстител голямо значение има византийската столица и по-точно възникналият в нея през V в. Студийски манастир⁷. Разположен недалече от императорския дворец, манастирът имал за патрон Йоан Кръстител и играл забележителна роля както в политическия, така и в културния живот на византийската империя. Особено се разраснала неговата дейност и се засилило влиянието му по време на неговия игумен Теодор Студит (759—826), когато манастирът се превърнал в голям културен и художествен център. Не е място тук да се спираме на разностранните прояви на това средище и отражението му сред другите народи, в т. ч. и славянските⁸. Важно е обаче във връзка с разглежданата житийна сцена да изтъкнем, че Теодор Студит участвувал в канонични спорове за отсичането главата на Йоан Кръстител и по този повод описва доста подробно една от иконите в манастира с изображение на мъченика в тъмнищата, неговата смърт и пира при Ирод⁹.

За разпространението на напълно оформените иконографски сюжети от историята на Йоан Кръстител голям дял имат миниатюрите към ръкописите, излезли от манастирския Студийски скрипторий¹⁰. Широко място им е отде-

⁶ Сред известните ми изобразителни паметници с житието на светеца няма такива, които да не показват тялото при посичането.

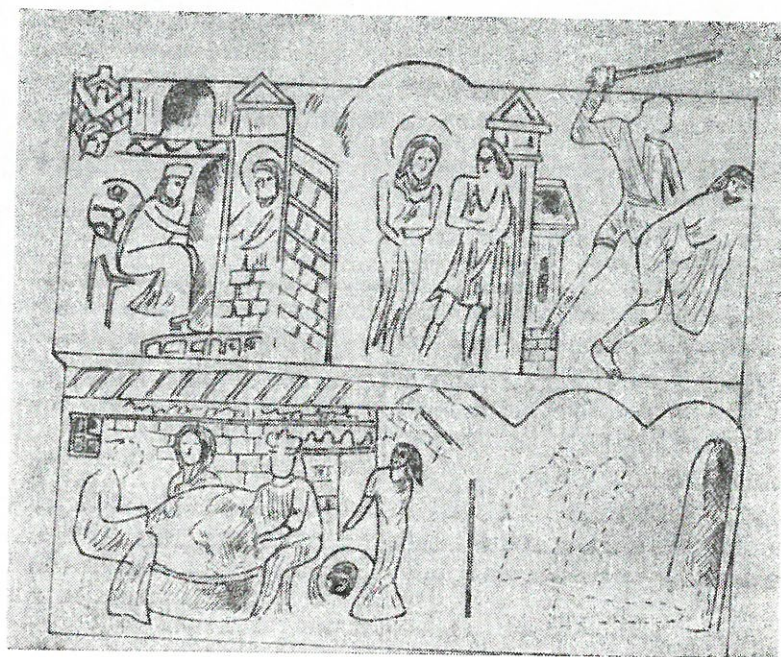
⁷ Н. Delehaye. *Studion-Studios*. — *Analecta Balandiana*, 52, 1934.

⁸ За ранното влияние на Студийския манастир в България вж. Ив. Гошев. Правилата на Студийския манастир. — *Год. Богосл. фак.*, 1940, т. 17, 1—75.

⁹ J. P. Migne. *Patrologiae corpus completus. Series graeca*. Paris, 1960, p. 912.

¹⁰ В. Д. Лихачова. *Искусство книги. Константинополь XI век. М.*, 1976, 67—104.

лено в илюстрациите на едно гръцко евангелие от XI в.¹¹ и в Лекционария на Дионисий — също от XI в.¹² Създадените от Студийския манастир илюстрирани кодекси били копирани няколко века по-късно в редица страни. Така например очевидна е близостта между споменатото гръцко евангелие от

Обр. 2. „История на наказанието на Йоан Кръстител“ — миниатюра от Второ Джручско евангелие (XII в.)

Националната библиотека в Париж и две четвроевангелия, преписани и илюстрирани от грузински преписвачи и художници от XII в.¹³ В едното от тях — Второ Джручско евангелие — е показана в няколко миниатюри цялостната история на Йоан Кръстител (обр. 2)¹⁴. Близост се наблюдава и по отношение представянето на сцената „Отсичане главата на Йоан“ в грузинския Синаксар А — 648 (обр. 3)¹⁵.

Нашето проследяване и сравнение в тази насока може да продължи с още примери, но едва ли е необходимо. Няма съмнение, че на сцените от житието на Йоан Кръстител, създадени в Студийския манастир на византийската столица, подражавали през XII в. в Грузия, а по-късно, както изтък-

¹¹ S. Der Neressian. L'illustration des Psautiers grecs du Moyen âge. Londres, 1935; Paris, 1970, p. 81; Idem Parisinus grecus 74. — Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, No 21, Wien—Köln—Graz, 1972.

¹² K. Weitzmann. An imperial Lektionary in the Monastery of Dionisin on Mont Athos with origin and Waungering. — Revue des études Sud-Est européennes, 7, 1969.

¹³ S. Der Neressian. Two slavonic parallels of the Tetraevangilia Paris 74. — The art bulletin, 1927.

¹⁴ В. Д. Лихачова. Цит. съч., с. 90 сл., ил. на с. 92.

¹⁵ Г. Алибеглишвили. Художественный принцип иллюстрирования грузинской рукописной книги XI — начала XIII веков. Тбилиси, 1973, 12—70, обр. 31.

ва В. Лихачова, и скрипториите в Търново през XIV в.¹⁶ Изводът на съветската изкуствоведка за скрипториите в българската столица е важен за разглежданата житийна икона от с. Драганово, Великотърновско, тъй като нейният автор би могъл да се ползува от изображения върху някои от стигна-

Обр. 3. „Отсичане главата на Йоан Кръстител“ — миниатюра от грузинския Синаксар — А 648 (XI в.)

лите до днес кодекси на търновските скриптории като Томичовия псалтир¹⁷ и Четвероевангелието на Иван-Александър (обр. 4 и 5)¹⁸. Друга възможност да се запознае с разработвания от него сюжет е широкото разпространение на житийните икони, за което извънредно много спомогнали някои големи средища на литературни и изобразителни агиографски източници като манастира „Св. Екатерина“ в Синай¹⁹.

При това положение няма да сме далеч от истината, ако приемем, че житийната сцена, изобразена на мраморната икона от Драганово, е възникнала в някои от скалните монашески колонии в близката и по-далечна околност на българската столица през XIV в. Ако трябва обаче да търсим отговор, кога и върху каква основа се е утвърдил култът към Йоан Кръсти-

¹⁶ В. Д. Лихачова. Цит. съч., 103: Роль византийской рукописи XI века как образца болгарской рукописи XIV в. — В: Търновска книжовна школа. Т. 3. С., 1980; Отношението на българските миниатюристи от XIV век към константинополското изкуство. — В: България 1300 (статии и изследвания на ленинградски българисти). С., 1983, 359—366.

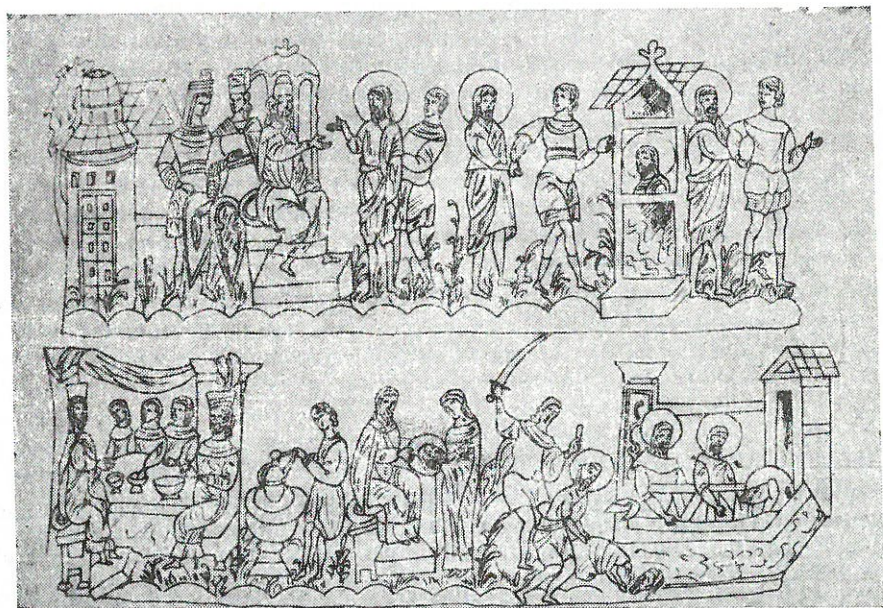
¹⁷ М. В. Шепкина. Болгарская миниатюра XIV века. Исследование псалтири Томича. М., 1963, табл. XXIX, 52, л. 194.

¹⁸ Л. Живкова. Четвероевангелието на цар Иван-Александър. С., 1980, табл. XIII, л. 44, обр. 50—51.

¹⁹ За дейността на манастира вж. К. Weitzmann. Ikonen aus dem Katharinenkloster auf dem Berge Sinai. Berlin, 1980 и цитираната литература.

Обр. 4. „Отсичане главата на Йоан Кръстител“ — миниатюра от Томичовия псалтир (XIV в.)

Обр. 5. „История на наказанието на Йоан Кръстител“ — миниатюра от Четвероевангелието на цар Иван-Александър (XIV в.)

тел в лоното на българската църква, усилията ни трябва да се насочат към две главни направления: към рано създадената традиция за чествуване датата на раждането и мъченическата му смърт във византийската столица и към широките граници на почитта към него във християнския Изток. Особено силно е застъпен култът към Йоан Кръстител в Сирия. Интересно е да отбележим, че митът и култът към отсечената глава на Хюсеин в Дамаск след арабското нашествие били заместени с тези за отсечената глава на Йоан Кръстител. Създадените източни модели от житието, както отбелязват някои автори, намерили място в един илюстриран ръкопис с поучения на Йоан Златоуст, съхраняван в Атинската национална библиотека²⁰, в Аахенското евангелие от X в.²¹ и в едно сръбско евангелие от XIII в.²²

В края на тези кратки бележки трябва още веднъж да подчертая, че иконографският сюжет на иконата от с. Драганово е възникнал в манастирска среда, в която заедно с официалната традиция на византийската столица си проправяли път и някои особености на по-народностна традиция на християнския Изток. Макар и все още изолиран паметник, драгановската находка осветлява по новому въпроса за култа към Йоан Кръстител през епохата на зрелия феодализъм у нас. Почитта към светеца е била особено силна в Търновград, където наред с други нестигнали до днес изобразителни паметници тя намерила прекрасен израз в споменатото слово на Григорий Цамблак²³, а два века по-късно и в посветения на Йоан Кръстител параклис към църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси²⁴.

²⁰ А. Грабар. Един ръкопис с поучения на свети Йоан Златоуст в Атинската национална библиотека. — В: Избр. съч. Т. 1. С., 1982, 196—197.

²¹ S. Beissel. Die Bilder der Handschrift des Kaisers Otto im Münster zu Aachen. Aachen, 1885, tafelix.

²² А. Грабар. Recherche sur les influences orientales dans l'art balkanique. Paris, 1928, p. 65, fig. 3.

²³ Григорий Цамблак. Цит. съч., 283—289.

²⁴ Л. Прашков. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. С., 1979, 120—168, обр. 141.